

प्रकरण सहावे
निष्कर्ष

प्रकरण - 6

निष्कर्ष

महात्मा ज्योतिराव फुले यांची सामाजिक चळवळ आणि त्यांचे तत्त्वज्ञान यापासूनच निर्माण झालेल्या ग्रामीण चळवळीतूनच "ग्रामीण साहित्याचा जन्म झाला. तर दलित साहित्याच्या उदयासाठी प्रामुख्याने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची चळवळ आणि त्यांचे तत्त्वज्ञान हेच कारणीभूत ठरले.

"दलित साहित्य" हा शब्दप्रयोग अस्तित्वात येण्या अगोदरपासूनच्या कालखंडात अण्णा भाऊ साठे हे "दलित साहित्य" लिहित होते. अण्णा भाऊ साठे यांनी साहित्याच्या सर्वच वाङ्मयप्रकारातून प्रचंड प्रमाणात साहित्यनिर्मिती केली आणि 'अक्षरशत्रू' असणारे अण्णा भाऊ अक्षर वाङ्मयाचे निर्माते बनले. एक अशिक्षित माणूस श्रेष्ठ दर्जाचा साहित्यिक होवू शकतो हे अण्णा भाऊ साठे यांनी दाखवून दिले. फक्त दिड दिवस शाळेत गेलेल्या अण्णा भाऊंनी 35 च्या वर कादंबऱ्या आणि इतर वाङ्मयही भरपूर प्रमाणात लिहिले. जगातील अनेक भाषांत त्यांचे साहित्य रूपांतरीत झालेले आहे. यावरून "प्रतिभा" ही शिक्षणावर अवलंबून नसून ती एक दैवी देणगीच आहे हे येथे स्पष्ट होते.

ज्येष्ठ बंधु अण्णा भाऊ साठे यांचा साहित्यिक वारसा अण्णा भाऊंच्या पश्चात त्यांचे धाकटे बंधु शंकर भाऊ साठे यांनी चालविला. चरित्रात्मक एक आत्मकथन आणि प्रकाशित बारा कादंबऱ्या व तीन अप्रकाशित कादंबऱ्या असे प्रचंड साहित्य शंकर भाऊ साठे यांनी आपल्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात अल्पकाळात लिहिले. अण्णा भाऊ साठे आणि शंकर भाऊ साठे या दोघा साठे बंधुनी केलेली प्रचंड साहित्यनिर्मिती म्हणजे सकस व प्रगल्भ जीवनानुभवातून कारुण्याच्या अनुभूतीतून झालेली अजरामर अशी साहित्यनिर्मिती होय.

शंकर भाऊ साठे यांनी संख्येने अण्णा भाऊ साठे यांच्या इतकी साहित्यनिर्मिती केली नसली तरी जे लिहिले ते उदंड अशाप्रकारचेच साहित्य आहे. एकाच नाण्याच्या दोन बाजू शोभाच्यात इतके अण्णा भाऊंच्या आणि शंकर भाऊंच्या जीवनकार्यात व वाङ्मयीन निर्मितीत साम्य आढळते. एकाच मातापित्यांच्यापोटी जन्म घेऊन जीवनाच्या एकाच वाटेने जाणारे हे साहित्यिक व त्यांचे साहित्य म्हणजे जुळी भावंडेचे वाटतात. या दोघा बंधुच्यात फरक एवढाच वाटतो की अण्णा भाऊंना अमाप लोकप्रियता मिळाली. अण्णा भाऊंनी 'वाटेगाव' या आपल्या जन्मगावापासून रशियातील 'मास्कोपर्यंत' मजर मारली. हे भाग्य मात्र शंकर भाऊ साठेना लाभले नाही. लोकप्रियता आणि प्रसिध्दी पासून शंकर भाऊ साठे उपेक्षित राहिले. आपल्या जेष्ठ बंधूचा लेखन वारसा शंकर भाऊंनी पुढे चालविला एवढे मात्र निश्चित.

"साहित्य" ही एक थोर कलारूप शक्ती असून ती एक सांस्कृतिक घटना असते. मानवी जीवनाविष्कारांचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटत असते. समाजात जे घडत असते तेच साहित्यात उमटत असते आणि जे साहित्यात असते ते समाजात पहावयास मिळते. समाज आणि साहित्य हे एकमेकांच्या हातात हात घालूनच प्रवास करीत असतात. मानवी जीवनाच्या विविध पैलूंचे व सृष्टीच्या स्वरूपाचे सत्यदर्शन साहित्यात आढळते. लेखकाचे व्यक्तिमत्व हे त्याच्या वाङ्मयाचे मूळ असते. साहित्यिकाचे व्यक्तिमत्व, त्याच्या सभोवतालचे वातावरण आणि मानवी जीवन यांच्या त्रिवेणी संगमातूनच साहित्याची निर्मिती होत असते. साहित्यिकाने घेतलेला सामाजिक जीवनाभूव हीच त्याच्या साहित्यनिर्मितीची बिजभूत शक्ती असते. व्यक्ती, समाज व मानवी जीवन यांचे सरमिसळ प्रतिबिंब साहित्यात उमटत असते.

उदा. हरिभाऊ आपटे यांच्या साहित्यात त्यांच्या व्यक्तिगत संस्काराबरोबरच त्यांच्यावरील सामाजिक संस्कारांचे पडसाद उमटलेले आहेत.

साहित्यिकाप्रमाणेच कलावंतांचे संवेदनशील मन समाजात घडणाऱ्या घटनांतील स्पंदने टिपत असते. लेखकाची घडण ही समाजात होत असल्याने लेखकाची व्यक्तिनिष्ठता आणि समाजनिष्ठता ललित साहित्यात उमटणे हे अपरिहार्यच असते. समाजातील आंदोलने, सुखदुःखे,

समस्या, संकटे, तत्कालीन युगधर्म इत्यादींचा आविष्कार साहित्यातून होत असतो. म्हणजेच त्या त्या काळातील सामाजिक वास्तव त्या त्या कालखंडात निर्माण झालेल्या साहित्यातून प्रकट होत असते. सामाजिक जीवन हे माणसाच्या जीवनाचा, आयुष्याचा अविभाज्य भाग असतो.

समाज म्हणजे एकाच कल्पनेची दोन रूपे आहेत. एक वैचारिक तर दुसरे सामाजिक असे साहित्याचे रूप असते. या विवेचनावरून साहित्य, साहित्यिक आणि समाज यांचे एकमेकांशी अन्योन्य संबंध असतात हे पटते.

12 व्या शतकापासून ते 18 व्या शतकापर्यंतच्या कालखंडातील समाजविचार, चालीरीती आणि तत्कालीन स्थित्यंतराचे प्रतिबिंब संतसाहित्यातून प्रकट होते. म्हणजेच 16 व्या शतका अखेरपर्यंतचे मराठी साहित्य हे अध्यात्मप्रवण होते. पुढील काळात मात्र अध्यात्मापेक्षा लौकिकतेला महत्त्व आले आणि औद्योगिक संस्कृतीने केलेले यंत्रयुगाचे परिणामकारक बदल साहित्यातून उमटू लागले. कार्लमार्क्स, महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर यांच्या तत्वज्ञानाचे पडसाद साहित्याद्वारे दिसू लागले.

साहित्य ही भावनाजागृतीची व समाजपरिवर्तनाची संस्कारक्षम अशी कला आहे. साहित्याचा परिणाम समाज, देश आणि तत्कालीन युगावर होत असतो.

इ.स. 1920 नंतरच्या कालखंडात महात्मा गांधीजींच्या चळवळीचा व तत्वज्ञानाचा प्रभाव पडून मराठी साहित्यातील 'ग्रामीण चळवळ' अधिकच गतिमान बनली. या ग्रामीण साहित्यातही मध्यमवर्गीय जीवनाचेच चित्रण आढळत असे व 'उपेक्षित समाज' हा ग्रामीण साहित्यापासूनही वंचितच राहिलेला होता. इ.स. 1950 नंतर ह्या ग्रामीण चळवळीच्या लाटेने मोठीच उसळी मारली. महात्मा गांधीजींच्या "खेडयाकडे चला" या म्हणण्यामुळे सगळ्यांची नजर खेडयावरच स्थिर झाली आणि ग्रामीण साहित्य जोमाने वाढले. औद्योगिक क्रांतीमुळे खेडयाचे भौतिक जीवनमान बदलले, खेडे सर्वांग परिपूर्ण आणि स्वावलंबी बनले.

इ.स.१९५० दरम्यानच्या ग्रामीण साहित्यात दुसऱ्या महायुद्धाचे संदर्भ आढळू लागले व खेड्यातील पहिली सुशिक्षित पिढी आपल्या ग्रामीणत्वाचा साज आणि बाज लेवून अस्सल अशी ग्रामीण साहित्यनिर्मिती करू लागली. पुढील काळातील लेखकांनी पाठीमागील लेखकांचे अनुकरण केले व अनुकरणीय अशी साहित्यनिर्मिती निर्माण झाली.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दलित चळवळीमुळे आणि डॉ.आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानामुळे मराठी साहित्यात युगानुयुगे उपेक्षित राहिलेला गावंकुसाबाहेरचा अवघा दलित समाज खडबडून जागा झाला. शिकू लागला, संघटीत होऊ लागला आणि संघर्ष करू लागला. याचा व्हायचा तोच परिणाम झाला आणि मराठी साहित्यात ग्रामीण साहित्याला समांतर अशा "दलित साहित्याचा" उदय झाला. वेदना, विद्रो, नकार आणि उद्रेक यांसह हे साहित्य मराठी साहित्यात अल्पावधीत नावारूपाला आले आहे. मार्क्सवाद, फुलेवाद, आंबेडकर वाद या त्रिवेणी तत्वज्ञानरूपी संगमातून परिवर्तनवादी, मानवतावादी असे "दलित साहित्य" साधारण इ.स.१९६० च्या पुढील काळात जन्माला आले.

देव, देश आणि धर्म यांच्या सीमा ओलांडून अखिल मानव जातीचे दुःख, उपेक्षिलेपण, यातना यांचे विदारक चित्र दलित साहित्याने वास्तवरूपाने मांडले. समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि विश्वबंधुत्व यांचा या दलित साहित्याने पुरस्कार केला. माणूस हाच दलित साहित्याने आपला केंद्रबिंदू मानला. बुध्द, कबीर, फुले, आंबेडकर यांचा वारसा सांगणारे समतेचे बाळकडू प्यालेले दलित साहित्य आज अल्पावधीत जगभर जाऊन पोहचले. दलितांचे दुःख दलित साहित्याने जगाच्या वेशीवर टांगले आणि दलितांना प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली.

सांगली जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यातील "वाटेगाव" या गावचे अण्णा भाऊ साठे यांचे कनिष्ठ बंधू शंकर भाऊ साठे यांनी आपल्या बंधूंच्या पश्चात अण्णा भाऊंचाच पेन घेऊन त्यांचा साहित्यिक वारसा पुढे चालू ठेवला. इ.स.१९८० च्या दरम्यान शंकर भाऊ साठे यांनी आपली लेखणी बहुजन वर्गासाठी झिजवण्यास सुरवात केली. आणि १९८० ते १९९६ या सोळा वर्षांच्या अल्पकाळात शंकर भाऊ साठे यांनी एक आत्मकथन आणि १२ प्रकाशित, ३ अप्रकाशित कादंबऱ्या असा साहित्यप्रपंच उभारला.

दलित साहित्यात "दलित कादंबरी" ही प्रामुख्याने कमी प्रमाणात आहे एवढेच नव्हे तर जवळजवळ दलित कादंबरी अस्तित्वातच नाही. त्या दलितेतरांच्या ओरडीला शंकर भाऊ साठे आणि अण्णा भाऊ साठे या साठेबंधुनी प्रचंड कादंबरी लिखाण करून चोख उत्तर दिले. विरोधकांची ओरड बंद केली. अवघ्या पंधरा दिवसांचे शिक्षण घेऊन इतकी मोठी साहित्यनिर्मिती करणारे 'शब्दशत्रू' शंकर भाऊ 'शब्दप्रभू' झाले.

साधारण इ.स.१९३६ च्या दरम्यान आपल्या वडीलबंधू अण्णा भाऊंच्या करंगळीला धरून मुंबईला गेलेल्या शंकर भाऊ साठे यांनी गिरणी कामगार व इतर प्रकारची कामे करत-करत संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ लढविली, मार्क्सवादी कम्युनिष्ट पक्षाच्या विचारांचा प्रसार आणि प्रचारासाठी "लाल बावटा" कलापथकाद्वारे संपूर्ण महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्राबाहेर "शाहिर" म्हणून काम केले. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात प्रतीसरकारच्या चळवळीत शंकर भाऊ साठे यांनी "क्रांतिसिंह नाना पाटील" यांच्या बरोबरीने काम केले, अण्णा भाऊंच्या पश्चात त्यांचा साहित्यिक वारसा आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत शंकर भाऊंनी चालविला व एक चरित्रात्मक आत्मकथन सोडता "कादंबरी" हाच वाङ्मयप्रकार शंकर भाऊंनी प्रामुख्याने हाताळला. काळाच्या ओघात शंकर भाऊंना लोकप्रियता आणि प्रसिध्दी ही मात्र मिळाली नाही. या गोष्टींपासून शंकर भाऊ उपेक्षितच राहिले.

संस्कृत साहित्यामधील 'बाणभट्टाची' कपोलकल्पित कथा 'कादंबरी' हिची नायिका "कादंबरी" होय. ही "कादंबरी"च पुढे स्वतंत्र वाङ्मयप्रकार म्हणून मराठी साहित्यात अस्तित्वात आली. पुढील काळात "कादंबरी" हे विशेषनाम बनले आणि इंग्रजी भाषेतील 'नॉव्हेल' या शब्दाला पर्यायी मराठी शब्द "नावेल" असा अस्तित्वात आला. प्रथमावस्थेतील "नवलकथा" हा शब्द लोप पावून "कादंबरी" हाच शब्द कायमस्वरूपी रूढ झाला.

भविष्यकाळातील स्वप्ने पाहात, भूतकाळाचा मागोवा घेऊन वर्तमानकाळात वावरणाऱ्या शंकर भाऊ साठे यांनी प्रचंड प्रमाणात कादंबरी लिखाण केले. अवघ्या पंधरा दिवसांच्या शिक्षणाची शिदोरी घेऊन शंकर भाऊ साठे यांनी अण्णा भाऊंचा साहित्यिक वारसा चालविण्यासाठी साहित्य

निर्मितीला इ.स.1980 च्या दरम्यान प्रारंभ केला.

इ.स.1980 ते इ.स.1996 हा फक्त सोळा वर्षांचा कालखंड हाच शंकर भाऊ साठे यांचा साहित्यिक कालखंड होय. या सोळा वर्षांच्या अल्पकाळात शंकर भाऊ साठे यांनी "माझा भाऊ अण्णा भाऊ" हे सुरुवातीला चरित्रात्मक आत्मकथन लिहिले आणि पुढे आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत कादंबरी लिखाण केले.

"सावळा", "घमांडी", "लखू", "बाजी", "हंबीरा" यासारख्या नायकप्रधान कादंबऱ्या लिहून नायकाचेच नाव कादंबरीला दिले. तर "सुबंधा", "सगुणा" आणि "बायडी" ह्या स्त्रीनायिका असलेल्या कादंबऱ्या लिहून आपल्या कादंबऱ्यांना त्यांनी नायिकांचीच नावे दिली. "एकच काडतूस", "सूड", "काळाओढा" अशी काही घटना प्रसंगाने ज्या कादंबरीचा शेवट झाला त्या घटना वस्तूंची, परिसराची शंकर भाऊंनी आपल्या इतर कादंबऱ्यांना नावे दिली. त्यांच्या एकूण बारा कादंबऱ्या प्रकाशित असून तीन कादंबऱ्या अप्रकाशित आहेत. अशा एकूण पंधरा (15) कादंबऱ्या त्यांनी ह्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात लिहिल्या.

सुमारे इ.स.1890 ते इ.स.1930 च्या कालखंडा दरम्यान वारणा खोऱ्यात ज्या "सावळा" सांगाने बंड उभारून जमात जगविण्यासाठी जो पराक्रम केला त्या पराक्रमाची चरित्ररूपी गद्यगाथा म्हणजेच त्यांची "सावळा" ही कादंबरी होय. "फकिरा" या बंडकन्यापेक्षाही वयोमानाने थोर असलेल्या सावळाने फकिराच्यापूर्वी, फकिरा असताना आणि फकिराच्या कैदेनंतर जो प्लेगाच्या आणि दुष्काळाच्या साथीत जमात जगविण्यासाठी वारणा खोऱ्यात धुमाकूळ घालून कुप्रसिध्द उ म्हणून नावारूपाला आला तोच "सावळा" शंकर भाऊ साठे यांनी आपल्या कादंबरीचा "नायक" म्हणून निवडला व जो उपेक्षित होता, अंधारात होता त्याला कादंबरीरूपाने अजरामर केला. ब्रिटीश सरकार आणि कुरुंदवाडचे संस्थानी सरकार त्याचबरोबर संपूर्ण वारणा खोरा पादाक्रांत करून निकराची झुंज देणारा एक समाजकार्यकर्ता, बंडखोर दरोडेखोर "सावळा" च्या माध्यमातून लेखक शंकर भाऊ साठे यांनी मराठी साहित्य शारदेच्या दरबारात उभा केला.

"सावळा" प्रमाणेच "घमांडी" हा ही उपेक्षिलेला, पिळला गेलेला, अन्यायग्रस्त, शेतमजूर त्याच्या व्यथा, वेदना, हाल-अपेष्टा, दुःख आणि दारिद्र्य यांच्यासह त्याच्या हातून अन्यायाला वाचा फोडत असताना घडलेले खूनसत्र, त्याच्या वाटयाला आलेली भटकंती या सर्वांचे "घमांडी" च्या रूपाने शंकर भाऊ साठे यांनी वर्णन करून "घमांडी" ला कादंबरीरूपाने अमर केला. बहुजन समाजाच प्रतिनिधी म्हणून "घमांडी" ला शंकर भाऊंनी शब्दबद्ध करून अजरामर केला आहे.